

Les ciutats i el territori: balanç dels estudis sobre el sistema urbà de Catalunya 1931-1991

Pilar RIERA i FIGUERAS

Departament de Geografia

Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra

1. Introducció

El mes d'octubre de 1931, el Govern de la Generalitat va crear una Ponència tècnica per a la determinació de la Divisió Territorial de Catalunya els treballs i estudis de la qual es poden considerar com una de les primeres aportacions al coneixement de l'entramat urbà de Catalunya. Des d'aleshores ençà, el coneixement sobre el sistema urbà de Catalunya ha augmentat considerablement; ha estat abordat des de punts de vista diferents i també ha estat analitzat per un nombre gran de professionals de diverses disciplines, estudiosos del territori que, tot i dedicar-se professionalment a d'altres tasques, han fet contribucions importants al coneixement del dit entramat urbà de Catalunya.

L'objectiu d'aquestes ratlles és fer un balanç dels estudis realitzats sobre el sistema urbà de Catalunya en els seixanta anys transcorreguts des dels treballs de la Ponència, l'any 1931, fins al moment actual.

El balanç sobre aquest conjunt de treballs es portarà a terme des d'un punt de vista cronològic. Així, doncs, s'han identificat cinc períodes diferents: 1931-1939; 1939-1959; 1959-1977; 1977-1987; 1987-1991. Aquesta periodificació respon, bàsicament, a esdeveniments polítics del nostre país¹ i també al plantejament segons el qual la producció científica d'una societat i el nivell de coneixement que aquesta produeix estan relacionats amb la demanda que d'aquests coneixements formula tant l'administració com d'altres agents socials.

Els treballs que s'han tingut en compte per dur a terme aquest balanç són aquells que fan referència al conjunt del territori català. Això suposa deixar de banda aportacions interessants sobre àmbits més petits (comarcals o regionals), que caldrà considerar en una

altra ocasió.² Tampoc no s'han considerat ni els treballs que estudien l'evolució urbana de Catalunya,³ ni treballs sobre política territorial que aborden també el tema del sistema de ciutats de Catalunya,⁴ ni, tampoc, treballs específicament de planificació, elaborats pels serveis corresponents de cada Departament de la Generalitat.⁵

Per cada període s'assenyalaran algunes de les característiques dels estudis realitzats sobre l'entramat urbà de Catalunya; es donarà notícia de les principals aportacions, dels àmbits temàtics analitzats i dels elements del sistema estudiats, de les entitats impulsores i del marc de referència d'aquests estudis.

2. Algunes consideracions de caràcter general

Abans de parlar sobre el sistema urbà de Catalunya, cal definir prèviament què entenem aquí per «sistema urbà». Seguint una de les definicions ja clàssiques i utilitzada àmpliament en Geografia, entenem per sistema urbà un «conjunt de localitats/ciutats cadascuna d'elles amb unes característiques específiques, les quals generen un conjunt d'interaccions i d'interrelacions, de tal manera que qualsevol modificació en les característiques d'una de les localitats pot produir, directament o indirectament, canvis en el conjunt. A la vegada, aquestes relacions dibuixen uns àmbits al voltant de les localitats».

Tanmateix, cal tenir present que per «sistema urbà» s'entén, de vegades, altres fenòmens urbans diferents al de la definició adoptada. Tot i que no és l'objectiu d'aquesta ponència l'abordar aquesta qüestió, ha semblat convenient esmentar-la ja que alguns dels autors que citarem més endavant entenen per «sistema urbà» fenòmens diferents.⁶

Algunes característiques específiques del conjunt de treballs sobre el sistema urbà de Catalunya són:

a) La seva relació amb els estudis sobre la divisió territorial de Catalunya i sobre la planificació territorial. Respecte de la divisió territorial s'evidencia clarament pel fet que tant els estudis i projectes de la Ponència de 1931 com un gran nombre dels treballs reproduïts per Enric Lluch i Oriol Nel·lo (1984) per al període de 1939-1983, a més de ser contribucions al debat sobre l'organització del territori són aportacions també al coneixement del sistema urbà de Catalunya. Pel que fa a la planificació territorial, els dos moments en la història recent en què s'ha plantejat la planificació territorial de Catalunya d'una manera global, s'ha aprofundit en el coneixement de l'entramat urbà del país mitjançant els treballs i estudis que aquesta planificació ha comportat.

b) El caràcter pluridisciplinari de les aportacions. Un gran nombre de científics, no només socials, i cadascun des del seu camp concret, han abordat el tema del sistema urbà de Catalunya: arquitectes, demògrafs, economistes, enginyers, geògrafs, historiadors, sociòlegs, urbanistes, etc. Aquesta característica, ja apuntada més amunt, és probablement, en part, un reflex directe de com s'ha desenvolupat al nostre país el debat sobre la divisió territorial.

3. Primer Període: 1931-1939

En aquest primer període, punt d'arrencada d'aquesta crònica i d'aquest balanç, les aportacions al coneixement del sistema urbà de Catalunya provenen d'iniciatives de la Generalitat.

— La principal aportació la configuren els materials generats per la Ponència de la Divisió Territorial (Generalitat de Catalunya 1933, 1937), i, més en concret, l'enquesta de tres preguntes que es va passar a tots els ajuntaments i molt especialment els resultats de les dues preguntes que feien referència als mercats.⁷ La informació sobre l'entramat urbà de Catalunya (les localitats/mercat i l'àmbit o àrea d'aquests mercats) que proporcionen les respostes a aquestes preguntes suposa de fet la primera aproximació al coneixement d'aquest entramat urbà i és un punt de partida per a qualsevol treball que es plantegi una anàlisi temporal de les transformacions territorials de Catalunya.

— En un altre sentit, la informació elaborada i consultada per dur a terme els projectes de planificació regional donen també una àmplia informació sobre diferents aspectes del territori català i del seu entramat urbà. És el cas de l'avantprojecte del *Pla de distribució en zones del territori català (Regional Planning)*, dels germans Rubió i Tudurí (1932), i del *Pla de Camins* (Generalitat de Catalunya 1935) elaborat per l'enginyer Victorià Muñoz Oms.

4. Segon Període: 1939-1959

És poc el que s'aporta en aquest període sobre el coneixement del sistema urbà de Catalunya. Si, en el període anterior, tant les tasques de planificació com d'administració del territori havien suposat aportacions importants sobre el coneixement del sistema urbà de Catalunya, ara, el fet de considerar la província com l'únic espai de planificació supramunicipal suposa que aquesta tasca no va aportar informació nova sobre el conjunt de ciutats catalanes. La reflexió que sobre el territori català va anar sorgint en el curs d'aquests anys no aportà tampoc nous coneixements sobre el conjunt del sistema urbà de Catalunya (Lluch, Nel·lo 1984, pp. XIX-XXXI).

5. Tercer període: 1959-1977

Els quasi bé vint anys que comprèn aquest període emmarcat pel canvi en la política econòmica del franquisme (Pla d'Estabilització 1959) i les primeres eleccions democràtiques (juny 1977), constitueixen un període fructífer en la producció de coneixements sobre Catalunya i sobre el seu sistema urbà. Són diverses les iniciatives i diferents les entitats que promouen els treballs i estudis sobre l'entramat urbà de Catalunya.

En aquest període, des del món de l'urbanisme, es donen ja algunes interpretacions globalitzadores del sistema urbà de Catalunya.

— Una de les primeres interpretacions del sistema urbà de Catalunya és la de l'arquitecte i urbanista Manuel Ribas i Piera (1971), publicada a la revista «Serra d'Or». En aquest

article, Ribas planteja el desenvolupament territorial de Catalunya a partir d'unes regions urbanes. Algunes de les idees innovadores plantejades per Ribas en aquest article són preses, amb uns plantejaments no gaire diferents, en el projecte de Pla Territorial General de Catalunya tal com és formulat en aquest moment. Ens referim a les dues «regions-ròtules»: la regió del Penedès-Garraf i la regió de la Tordera-Alt Maresme, situades entre la regió urbana de Barcelona i la de Tarragona i la de la Costa Brava, respectivament. Sembla que el Pla Territorial General de Catalunya contempla també, de moment, aquests dos espais d'una manera diferenciada i els atorga també aquest caràcter de frontissa.

Alguns serveis d'estudis d'alguns bancs són, en aquest període, els promotors de diferents recerques sobre la realitat catalana.⁸

El Servei d'Estudis de Banca Catalana, dirigit per l'economista Artur Saurí del Ríu, fou un dels més actius.

— Entre els treballs que publicà aquest servei fou *Evolució de les àrees de trànsit dels autobusos de línia a Catalunya 1934-1964* (LLUCH, Enric et alii 1968), en què s'aborda l'anàlisi de la xarxa urbana de Catalunya configurada pel servei de transport públic d'autobusos de línia. En aquest treball, a partir de les intensitats del trànsit d'autobusos pels diferents trams de carreteres, es delimiten unes àrees de trànsit i s'identifiquen unes localitats centres d'aquestes àrees. L'anàlisi temporal permet detectar transformacions territorials ocorregudes en els trenta anys, 1934-1964.⁹

— Aquest mateix servei d'estudis impulsà i acollí el treball *Estudi de delimitació de les àrees funcionals de Catalunya*, iniciat pel Grup d'Estudis Territorials (GET). Aquest grup estava format per l'estudiós del territori Joan Soler i Riber, per l'economista Eugeni Giral i pels geògrafs Enric Lluç i Pilar Riera. Posteriorment, el GET s'amplià amb la incorporació d'un bon nombre de components del Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona, on es constituí, així, l'Institut Universitari d'Estudis Territorials (IUT). Aquest treball es plantejà la delimitació de les àrees funcionals a Catalunya a partir d'un extens qüestionari d'enquesta que proporcionà, per a les localitats catalanes (més una franja fronterera tant a ponent com a migjorn), informació sobre els fluxos que generen un nombre elevat d'activitats comercials i de serveis.¹⁰

A les acaballes del franquisme el Congrés de Cultura Catalana impulsà una reflexió profunda sobre la societat catalana. Els treballs de l'Àmbit VIII d'Ordenació del Territori del Congrés de Cultura Catalana constitueixen una fita important en el coneixement dels aspectes territorials de Catalunya.

— Pel que fa a la xarxa urbana són remarcables tant les aportacions a les sessions més específicament relacionades amb el sistema urbà, a les Borges Blanques i al Prat de Llobregat, com la dedicada a la nova divisió territorial de Catalunya, a la Seu d'Urgell. Són destacables les ponències de Manuel Ribas i Piera (1976) i de Lluís Cantallops i Valeri (1976), a la Seu d'Urgell: l'una i l'altra plantejaren les transformacions del sistema de ciutats de Catalunya i les seves repercussions en l'organització del territori.¹¹ Joan Busquets i Grau (1977), a la sessió del Prat del Llobregat, presentà el treball sobre l'evolució de les ciutats catalanes en el qual les ciutats són classificades en *madures*, *recents*, *parades* i *buides* segons quin hagués estat el creixement de la seva població entre 1920 i 1975.

En el món acadèmic són destacables tres aportacions.

— Els treballs de Joan Soler i Riber (1975) i de Joan Rebagliato i Font (1975), publicats a la Miscel·lània Pau Vila sobre les estructures mercantils bàsiques. Són contribucions importants al coneixement de l'entramat urbà de Catalunya. Aquests dos autors fan una sèrie d'aportacions sobre els espais subcomarcals i rodals als quals no s'havia prestat gaire atenció fins a aquell moment. L'entramat urbà que estructuraven aquests espais subcomarcals el configuren lògicament un conjunt de localitats de les quals aquelles que tenen un menor nombre d'habitants i de serveis no apareixen en els treballs que contempnen un entramat urbà de nivell superior. Per tant, la reflexió d'aquests autors sobre els espais menors suposa, de fet, ampliar el coneixement de l'entramat urbà de Catalunya amb la incorporació de les localitats més petites.¹²

— La tesi doctoral *Barcelona i l'espai català*, del geògraf Lluís Casassas i Simó (1977), que és una àmplia reflexió sobre el sistema urbà de Catalunya i recull una extensa bibliografia sobre el tema.

— La tesi de llicenciatura de Rosa Ascón i Borràs (1976), *La diferenciació de les àrees postals a Catalunya, 1960-1970*, és l'estudi de l'entramat urbà de Catalunya que configura aquest servei públic i és, encara, l'únic treball que s'ha fet sobre els aspectes territorials d'aquest servei a Catalunya.

En aquest període algunes aportacions importants són promogudes des de Madrid:

— La revista *Ciudad y Territorio* publicà l'any 1977 un número monogràfic (2/77) dedicat a Catalunya. En aquest número, entre d'altres treballs, s'hi publica una versió castellana del treball sobre les ciutats catalanes de Joan Busquets i un treball dels economistes Josep M. Carreras i Joaquim Margalef (1977) sobre l'evolució de les ciutats catalanes entre 1857 i 1977. En aquest treball, els autors relacionen el creixement de població de les localitats catalanes amb el desenvolupament industrial de Catalunya.

— La publicació l'any 1963 de *l'Atlas Comercial de España*, per la Confederació de Cambres de Comerç, d'Indústria i de Navegació d'Espanya, representa un augment considerable d'informació sobre el sistema urbà de Catalunya. Les aportacions de *l'Atlas Comercial* són dues: en primer lloc, classifica els municipis a partir dels equipaments comercials i de serveis i estableix una jerarquia de municipis a partir de la varietat i quantitat de la seva oferta; en segon lloc, i a partir d'un qüestionari distribuït a tots els ajuntaments, es dona informació sobre els fluxos de relació entre les localitats i es delimiten unes àrees i subàrees comercials. Aquesta informació, encarada amb la que trenta anys abans subministraren les preguntes sobre els mercats de l'enquesta de la Ponència, permet d'analitzar, malgrat les diferències que presenten ambdós treballs, de quina manera i en quina direcció s'havia modificat l'entramat urbà de Catalunya des d'un punt de vista de l'activitat comercial, i quins són i com evolucionen els espais que aquesta activitat genera al voltant d'algunes localitats.

6. Quart període: 1977-1987

El quart període s'inicia amb les primeres eleccions democràtiques i finalitza l'any 1987. El mes d'abril d'aquest any, quan el Parlament de Catalunya aprovà les Lleis d'Ordenació

Territorial, es tancava un període en el qual s'ha restablert la legalitat democràtica i s'han recobrat les institucions d'autogovern de Catalunya. Pel que fa als estudis sobre el territori, i concretament sobre l'entramat urbà de Catalunya, és un moment de gran expectació: la nova divisió territorial de Catalunya es planteja com una de les primeres tasques a realitzar per part del Govern de la Generalitat (tardarà, però, gairebé deu anys en arribar des de l'aprovació de l'Estatut d'Autonomia). La realització i aprovació del Pla Territorial de Catalunya és també un mandat de l'Estatut. Ambdós projectes generen una proliferació de treballs i estudis que suposen importants aportacions al coneixement de l'entramat urbà de Catalunya. Aquestes aportacions vénen des d'institucions i d'iniciatives diferents i presenten enfocaments molt diversos.

Pel que fa a treballs que es realitzen a partir de la iniciativa del sector públic cal referir-se als següents:

— Les obres dels geògrafs Enric Lluch i Martín i Oriol Nel·lo i Colom: *La Genèsi de la Divisió Territorial (1931-1936)* i *El Debat de la Divisió Territorial de Catalunya (1939-1983)*, publicades per la Diputació de Barcelona, són una de les fites en el coneixement territorial de Catalunya. L'exhaustiva recopilació de treballs d'altri, l'abundosa informació que apareix en les notes i peus de pàgina així com les valuoses pàgines introductòries, fan que aquestes obres siguin de consulta profitosa no solament per a l'estudi de la divisió territorial de Catalunya sinó també d'un ampli ventall d'aspectes territorials. Ja s'ha indicat més amunt que a Catalunya les aportacions al debat de la divisió territorial són sovint, a la vegada, aportacions al coneixement de l'entramat urbà. Aquestes obres posen a l'abast materials desconeguts dels treballs de la Ponència de 1931, apleguen un conjunt de materials diversos i dispersos, sovint de difícil consulta i localització, i recuperen alguns treballs no coneguts o oblidats.

— L'any 1982 es publicà l'estudi *El Reconeixement Territorial de Catalunya*, promogut pel CEOTMA (Centro de Estudios de Ordenación Territorial y Medio Ambiente), organisme depenent del Ministerio de Obras Públicas y Urbanismo. Amb la financiació d'aquest ampli treball, des del Govern d'Espanya es contribuïa a aprofundir en el coneixement de Catalunya. En el volum 21 s'aborden els aspectes relacionats amb el sistema urbà. En aquest volum, la *Base Espacial* fou elaborada per Manuel Ribas i Piera, i l'estudi sobre el sistema urbà anà a càrrec de Joan Armet, Frederic Miralles i Jordi Rosés. Aquests autors analitzen els canvis de l'estructura del sistema urbà català des de 1900, l'evolució de la població i de l'activitat, l'estructura i la jerarquia del sistema, fan una comprovació de la «Rank-Size Rule», assignen índexs de primàcia..., aspectes que fins aleshores potser no s'havien tractat d'una manera tan exhaustiva.¹³

— El Servei de Planificació Territorial de la Direcció General de Política Territorial del Departament de Política Territorial i Obres Públiques inicià a principis del decenni dels vuitanta, estudis ja directament orientats al futur Pla Territorial de Catalunya i en promogué i encarregà d'altres amb la mateixa finalitat.¹⁴ D'aquests treballs cal destacar-ne el de Jordi Bernat (1984) «El sistema de ciutats a Catalunya», del qual se'n féu una difusió multicopiada restringida, i «Assaig d'una tipologia de nuclis urbans de Catalunya l'any 1981» del mateix Jordi Bernat i Josep M. Carreras (1984), que els autors presentaren a la II Setmana d'Estudis Urbans a Lleida. En aquests dos treballs, s'estudia el sistema de ciutats de Catalunya de cara a desenvolupar les determinacions que respecte als nuclis urbans conté

la Llei de Política Territorial del 21 de novembre de 1983. En aquesta llei es diu que el Pla Territorial haurà d'indicar... «els nuclis de població que per les seves característiques hauran d'exercir una funció impulsora i reequilibradora» (article 5.1.b.) i s'hi fa la següent tipologia d'aquests nuclis de població: a) nuclis amb capacitat de creixement situats en zones de desenvolupament i amb capacitat d'afavorir la concentració d'activitats i d'economies externes; b) nuclis de concentració situats en zones deprimides; c) nuclis especialment aptes per establir-hi equipaments d'àmbit supramunicipal; d) nuclis que poden tenir una funció de reequilibri i de descentralització en l'àmbit de zones fortament congestionades.

Aquest mateix Servei de Planificació Territorial encarregà l'explotació de les dades de mobilitat obligada del cens de 1981 a l'economista Joaquim Clusa (1986), que portà a terme aquesta explotació juntament amb la geògrafa Assumpta Jané. Es tracta del primer tractament sistemàtic de les dades de mobilitat que contempla tots els municipis de Catalunya. Aquest tractament permet dibuixar els àmbits que generen els fluxos pendulars del viatge al treball.

— Per encàrrec del Departament de Governació, l'economista Pere Lleonart i Llibre (1982) dirigí l'estudi *Els serveis municipals a Catalunya*, en el qual es fa una recopilació sistemàtica d'equipaments i infraestructures que, en el moment de realitzar-se el treball, eren de competència municipal, se'n detecten els dèficits i se'n fa una valoració. El treball inclou també una anàlisi de la mobilitat de la població rural. En aquest sentit, s'estudien els desplaçaments per motius laborals i educatius i els motivats per compres quotidianes, compres no quotidianes i serveis professionals. El treball inclou la informació relativa a aquests tres últims tipus de desplaçaments i això permet de conèixer, per a l'any 1981 (any en què es va portar a terme l'enquesta als Ajuntaments), els àmbits que aquests serveis dibuixaven i l'entramat urbà que els estructurava. Tot i que només es disposa d'aquesta informació per als municipis de menys de 2.000 habitants, segons les dades de població de 1979, la comparació d'aquestes dades amb les que proporciona l'*Atlas Comercial de España* ha de permetre apuntar quins són els principals canvis i tendències dels àmbits que generen les activitats comercials i de serveis i de l'entramat urbà que els vertebrava.

Algunes institucions o organismes privats contribuïren a augmentar el coneixement sobre el sistema urbà de Catalunya, sovint promovent actes o estudis sobre la divisió territorial de Catalunya.

— La revista CEUMT dedicà, l'any 1979, el número doble 11-12 al tema de la divisió territorial. En aquest número, les geògrafes Rosa Ascón, Helena Estalella i Pilar Riera, en l'article «Les divisions territorials: comarques i divisions administratives», analitzen els espais generats pels fluxos telefònics.¹⁵ El paper de Barcelona en la vertebració de Catalunya, la persistència d'uns espais més petits que les comarques que s'han anat conformant al llarg del procés històric i que presenten una forta inèrcia a desaparèixer, el paper d'alguns caps de comarca i també el d'algunes capitals de regió són alguns dels resultats de l'anàlisi dels fluxos telefònics presentats en aquest article.

— La fundació Jaume Bofill, sempre sensible a les preocupacions de la societat catalana, convocà l'any 1979 un col·loqui sobre «La Divisió Territorial de Catalunya». En aquest col·loqui hi fou convidat a participar, juntament amb d'altres grups, l'Institut Universitari d'Estudi Territorials el qual a partir dels materials del Grup d'Estudis Territorials (aquest

Actes del Ier Congrés Català de Geografia. Barcelona: Societat Catalana de Geografia, 1991; vol. II: ponències. RIERA i FIGUERAS, P.: "Les ciutats i el territori: balanç dels estudis sobre el sistema urbà de Catalunya 1931-1991", 283:300. grup s'integrà a l'IUET l'any 1978), presentà un avenç del treball sobre «Les àrees funcionals de Catalunya». L'aportació de l'IUET consistí en l'anàlisi dels espais que generaven alguns serveis i alguns equipaments.¹⁶

Una de les aportacions a aquest col·loqui donà lloc, més endavant, al treball del geògraf Lluís Casassas i de l'economista Joaquim Clusa *L'organització territorial de Catalunya*. Una de les aportacions fonamentals d'aquesta obra és la reflexió sobre els espais infracomarçals: les «municipalies», segons la proposta terminològica dels autors. Casassas i Clusa fan també una àmplia referència a l'entramat urbà de Catalunya, tot posant especial èmfasi en els espais generats pels moviments pendulars (viatge al treball), els fluxos telefònics i les àrees dibuixades per funcions administratives supramunicipals.¹⁷ Defineixen uns sistemes urbans mitjançant les variables: densitat de població, continu urbà, interrelació funcional. En aquesta obra s'ofereix també una interpretació de l'entramat urbà de Catalunya, que segons els autors quedaria configurat per: uns espais regionals, algunes estructures comarçals i uns sistemes urbans.

Segons el model proposat pels autors, aquests tres tipus d'espais no generen un sistema jerarquitzat igual per a tot Catalunya, sinó que diferents parts del territori presenten diferents tipus d'organització territorial i d'entramat urbà.¹⁸

— El Col·legi d'Arquitectes de Lleida, des de 1982, convoca cada dos anys la *Setmana d'Estudis Urbans*. Cada convocatòria ha tingut, fins al moment, un caire monogràfic.¹⁹ L'any 1984 el tema fou *Les ciutats petites i mitjanes a Catalunya: evolució recent i problemàtica actual*. Tal com aquest títol indica, totes les ponències i comunicacions giraren entorn a la temàtica del sistema urbà de Catalunya, que no totes, però, contemplaven en el seu conjunt. D'entre les que sí que ho feren cal destacar les aportacions d'Anna Cabré i Isabel Pujadas sobre l'activitat econòmica i el potencial demogràfic de les ciutats catalanes; de Tomàs Vidal sobre l'evolució demogràfica de les ciutats mitjanes en els últims cent anys; de Joaquim Clusa sobre el creixement econòmic i el creixement demogràfic com a factors estructuradors del sistema urbà; i de Jordi Bernat i Josep M. Carreras, l'article ja citat sobre la tipologia de nuclis urbans de Catalunya l'any 1981.

Algunes institucions financeres, mitjançant els seus serveis d'estudis, promouen i financien en aquests anys algunes obres que han tingut especial rellevància.

— El Servei d'Estudis de Banca Catalana publicà l'any 1980 el primer estudi de l'economista Pere Lleonart i Llibre (1980) sobre els atractius industrials de les ciutats catalanes. Aquest treball inicià una línia d'estudi d'aquest autor sobre la potencialitat econòmica i industrial de les ciutats catalanes. L'activitat industrial sovint té un paper secundari en els estudis sobre els sistemes urbans; en aquest sentit, les aportacions de Pere Lleonart no són tant una reflexió del sistema urbà de Catalunya des del punt de vista de l'activitat industrial com una anàlisi de la potencialitat econòmica i industrial de les ciutats que configuren l'entramat urbà de Catalunya.

— La Caixa d'Estalvis de Catalunya, el Servei d'Estudis del Banc Urquijo i el Servei d'Estudis del Banc Occidental publiquen, l'any 1980, l'*Atlas socio-econòmic de Catalunya* dirigit pel geògraf Tomàs Vidal. Aquesta atlas es va publicar en forma de carpetes que incloïen fulls temàtics en què, a més de la informació cartografiada, hi constava un estudi

concret de les variables representades. Se'n van publicar tres carpetes, que contenen diferents fulls temàtics; a cadascun d'ells hi consta el nom de l'autor. La unitat espacial de referència és, en tots els mapes, els municipis.²⁰

En relació al tema de la xarxa urbana són d'especial interès, per un costat, el mapa de localització de la població de 1970 (full 1.02.01) del qual és autor Tomàs Vidal, i els mapes sobre les divisions administratives (fulls 6.00.00; 6.01.01; 6.01.02) realitzats per Carles Carreras.²¹

En el món acadèmic, en aquest període, és destacable la tesi llegida l'any 1983 a la Universitat Politècnica de Catalunya per l'enginyer Tomàs Aluja i Banet sobre mètodes de classificació i anàlisi factorial aplicats a l'estudi de la divisió territorial.²² L'autor aplica un algorisme classificatori a un conjunt de dades d'equipaments comercials i de serveis a nivell municipal. Els resultats obtinguts posen de manifest l'estructura funcional del territori segons els serveis considerats, i així s'hi identifiquen unes àrees funcionals i una jerarquia urbana. Aquesta estructura funcional es correspon, bàsicament, amb una organització territorial de nivell comarcal i és el resultat, tal com indica l'autor, dels serveis i equipaments considerats en l'anàlisi. L'algorisme utilitzat permet, a més, la identificació d'àrees d'indeterminació i de solapament. La validesa de l'algorisme ve donada, segons l'autor, per la correspondència entre els resultats que s'obtenen de la seva aplicació i els que s'obtenen amb una anàlisi empírica dels espais i la jerarquia urbana que generen els equipaments i els serveis analitzats.

— La revista *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* publicà l'any 1986 un treball de la geògrafa Eva Garcia Balaguer sobre els esdeveniments culturals a Catalunya. En aquest article s'analitzen separadament els esdeveniments corresponents a diverses activitats culturals promogudes per diferents institucions: la Generalitat, la Caixa de Pensions i d'altres. L'anàlisi sistemàtica de les estructures territorials que generen els esdeveniments culturals és, pel que sabem, la primera vegada que es planteja. L'autora inicia amb aquest treball una línia nova d'estudis sobre aspectes culturals de l'entramat urbà de Catalunya.

7. Cinquè període: 1987-1991

El període que va des de l'aprovació de les lleis territorials fins ara és curt. Només han transcorregut cinc anys des de l'aprovació de les lleis, però la producció de coneixements sobre el sistema urbà de Catalunya presenta unes característiques diferents. La proliferació de treballs de l'etapa anterior s'ha reduït i les aportacions promogudes per institucions i organismes diversos també. L'explicació del perquè no és senzilla, i probablement caldria considerar un conjunt de factors diversos. L'aprovació de les lleis territorials, la consolidació dels diferents organismes i serveis depenents del Govern de la Generalitat encarregats de desenvolupar la legislació aprovada, en són probablement alguns, i expliquen, en part, el desencís d'alguns col·lectius professionals sobre la incidència de les seves aportacions en les decisions i dissenys sobre la planificació territorial. Tanmateix, la producció de coneixements sobre el sistema urbà de Catalunya no s'atura.

En aquesta etapa, una majoria dels treballs són promoguts o encarregats per les institucions públiques amb objectius sovint molt concrets; aquests treballs i estudis tenen sovint una difusió limitada que es redueix, a vegades, a curts tiratges fotocopiats.

— Per encàrrec del Servei de Planificació Territorial del Departament de Política Territorial i Obres Públiques de la Generalitat i relacionat amb el Pla Territorial General de Catalunya que aquest servei elabora, l'equip format per Joaquim Clusa i Assumpta Jané (1986) ha explotat les dades sobre mobilitat obligada del padró de 1986, amb un tractament similar a l'utilitzat pels mateixos autors en el treball sobre mobilitat obligada de 1981.

— Un altre equip format per l'arquitecte Gabriel Palacios i els geògrafs gironins Margarida Castañer, David Comas, José Antonio Donaire i Joan Vicente, està elaborant, a partir de les mateixes dades de mobilitat obligada del padró de 1986, i per al mateix Servei de Planificació Territorial, el treball *Cohesió, centralitat i àrees funcionals*. Aquests dos treballs hauran de donar conjuntament una visió molt completa de les estructures territorials que generen els desplaçaments laborals i d'estudi a Catalunya.

— El mateix Servei de Planificació Territorial encarregà als geògrafs Isabel Pujadas i Enric Mendizàbal un estudi a nivell municipal sobre el creixement de la població entre 1975 i 1986. En aquest treball, entre d'altres aspectes, s'analitzen les tendències diferenciades de creixement segons el nombre d'habitants dels municipis.²³

— Per encàrrec dels Departaments de Governació i de Presidència, un equip format actualment pels geògrafs Jaume Busqué, Ignasi Cuadros i el biòleg Josep M. Camarasa està elaborant el *Nomenclàtor i Atlas administratiu de Catalunya*, que recull les estructures territorials de les administracions que actuen a Catalunya, la jerarquització de l'entramat urbà sobre el que es recolza cada administració i els espais que aquestes configuren.²⁴

— El Departament de Política Territorial i Obres Públiques i el Servei d'Estudis de Banca Catalana han publicat l'any 1988 i l'any 1989, dos treballs de l'economista Pere Lleonart i Llibre sobre el potencial econòmic de les ciutats catalanes. Aquests dos treballs són en la línia del treball del mateix autor publicat l'any 1980 pel Servei d'Estudis de Banca Catalana. En el publicat l'any 1988, l'autor amplia i posa al dia el treball de l'any 1980; en el següent contempla les potencialitats econòmiques de localitats més petites, que configuren un altre nivell de la jerarquia urbana de Catalunya. Amb aquest últim treball es disposa per tant d'informació sobre aspectes econòmics i industrials que fins ara només es tenia per les 29 ciutats estudiades en els treballs dels anys 1980 i 1988.

— La revista *Cultura* del Departament de Cultura de la Generalitat publicà, en el número corresponent al mes de febrer de 1991, una breu referència al Pla de Teatres de Catalunya, indicant quins són els municipis en els que el Pla preveu la dotació de nous equipaments i en quins l'adequació d'infraestructures ja existents. Aquest article, de caire informatiu, afegeix informació al coneixement dels equipaments culturals de les localitats catalanes. En aquest sentit permet seguir la línia apuntada per Eva García Balaguer sobre els espais i jerarquies que configuren les activitats culturals.

Altres organismes i institucions públiques han contribuït també a augmentar el coneixement sobre el sistema urbà de Catalunya.

— La Federació de Municipis de Catalunya publicà l'any 1989 el llibre *10 anys d'ajuntaments democràtics*, en el qual diversos autors fan un balanç de la gestió municipal en aquest decenni. En aquest llibre l'economista Amador Ferrer estudia la territorialització

del planejament urbanístic. Classifica els municipis de Catalunya en: ciutats capçaleres de comarca; municipis metropolitans; municipis turístics; municipis rurals, i municipis de muntanya. Per a cadascun d'aquest grup de municipis estudia la situació del planejament urbanístic i en fa una diagnosi en la qual apunta quines són les principals tendències en el planejament urbanístic. Aquest treball contempla l'entramat urbà de Catalunya des d'una perspectiva fins ara inèdita.

— La Cambra de Comerç, Indústria i Navegació de Barcelona, seguint potser la tradició iniciada per la Confederació Espanyola de Cambres de Comerç Indústria i Navegació d'Espanya amb la publicació de l'Atlas Comercial de España, l'any 1963, ha finançat recentment el projecte: *Atlas Comercial de Catalunya* que dirigeix l'economista Pere Puig i Bastard.²⁵ A grans trets l'*Atlas Comercial* té com a objectius l'anàlisi de l'oferta comercial i l'anàlisi de la demanda. A diferència de l'*Atlas Comercial de España*, aquest projecte no es planteja l'estudi de les àrees comercials. L'enquesta dissenyada per caracteritzar alguns aspectes de la demanda: hàbits de consum, característiques de la despesa, etc, incorpora algunes preguntes sobre la mobilitat generada per alguns desplaçaments (compra de productes d'alimentació, electrodomèstics i vestit), que permeten identificar uns índexs d'atracció comercial dels municipis. No permet però delimitar les àrees comercials, ja que l'enquesta no s'ha fet a tots els municipis de Catalunya sinó a una mostra estratificada de la població. L'*Atlas Comercial* completa els aspectes de mobilitat amb dos treballs: per un costat el treball de Joaquim Clusa i Assumpta Jané (1989) sobre la mobilitat obligada a partir de les dades del padró de 1986, i el treball sobre les àrees de trànsit dels autobusos de línia realitzat, a petició del director del projecte, per un equip de geògrafs del Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona (vegeu la nota 9).

En el món acadèmic i en les societats dedicades a l'estudi i debat sobre aspectes territorials, la reflexió sobre les estructures territorials i el sistema urbà de Catalunya continua.

— En aquest període es presenta la tesi de l'autora d'aquest article sobre *Les àrees funcionals de Catalunya*, en la qual s'utilitza la informació recollida i elaborada pel GET i per l'IUET. Bàsicament en aquesta tesi s'estudien els diferents nivells funcionals en què s'estructura el territori a partir de les activitats comercials i dels serveis.²⁶

— Dues associacions que apleguen entre els seus membres un bon nombre de professionals i estudiosos del territori convocaren l'any 1989, separadament, uns actes sobre els espais regionals.

Ens referim al Debat sobre *Les futures regions a Catalunya*,²⁷ convocat per la Societat Catalana d'Ordenació del Territori a Girona el 14 de gener de 1989; i a les jornades sobre *La regionalització del territori i els ens intermedis*,²⁸ convocades per la Societat Catalana de Geografia a Barcelona, els dies 19, 20 i 21 d'abril de 1989. En aquests dos actes les reflexions sobre els espais regionals tingueren, per un costat, un caire bàsicament teòric i per l'altre abordaren la problemàtica dels ens regionals, més des del punt de la divisió administrativa que no des de l'entramat urbà que configuren a Catalunya les capitals regionals.

7. Conclusions

Un cop feta aquesta relació dels treballs sobre el sistema urbà de Catalunya que s'han fet en aquests últims seixanta anys sembla que es confirma el que s'ha dit en les primeres línies d'aquest article: a Catalunya els estudis sobre el sistema urbà estan molt relacionats tant amb les aportacions fetes al debat sobre la divisió territorial com amb els treballs sobre la planificació territorial.

Així, els períodes més fructífers en estudis i aportacions al coneixement de l'entramat urbà de Catalunya són aquells en els que:

a) El debat sobre la divisió territorial ha tingut un ressò important bé perquè les institucions d'autogovern de Catalunya l'han suscitat amb propostes legislatives de modificació de l'organització territorial (seria el cas dels períodes 1931-1939 i 1977-1987), bé perquè les expectatives generades a partir de la transició democràtica i de la recuperació de l'autogovern de Catalunya reobriren i intensificaren el debat sobre la nova divisió territorial (període 1959-1977).

b) El govern de la Generalitat es planteja la necessitat de la planificació global del territori i inicia les tasques de cara al Pla Territorial. En el primer període (1931-1939), els treballs dels germans Rubió i Tudurí sobre el projecte del Regional Planning en serien un exemple, però quan aquesta tasca planificadora ha generat més treballs sobre el sistema urbà és a l'últim període (1987-1991), en el qual s'està realitzant el Pla Territorial General de Catalunya.

Notes

- ¹ Aquesta periodificació no s'aparta gaire de la utilitzada per altres autors. Per exemple Enric LLUCH i Oriol NEL·LO en la «Introducció» del llibre *El debat sobre la Divisió Territorial de Catalunya, 1939-1983*, Barcelona, Diputació de Barcelona, 1984, fan la següent periodificació: 1939-1959; 1959-1977; 1977-1983.
- ² Per exemple, treballs com el de l'economista Pere RIERA i MICALÓ, *L'Àrea de Banyoles dins la Divisió Territorial de Catalunya. Recull Documental, 1939-1985*, Banyoles, Ajuntament de Banyoles, Servei de Publicacions, 1986.
- ³ Queden fora de l'anàlisi les publicacions de l'Institut Municipal d'Història de l'Ajuntament de Barcelona sobre l'evolució urbana. Ens referim concretament a Carles MIRALLES i altres (1984), *Les ciutats catalanes en el marc de la Mediterrània*, Barcelona, Edicions de la Magrana (1983), *Evolució urbana de Catalunya*, Barcelona, Edicions de La Magrana, Institut Municipal d'Història, entre d'altres.
- ⁴ Ens referim entre d'altres a Francesc ROCA (1979), *Política econòmica i territori a Catalunya, 1901-1939*, Barcelona, Ketres.
- ⁵ Els estudis sobre planificació sanitària en serien un exemple: tant la planificació sanitària que va impulsar el conseller de Sanitat i Assistència Social Ramon Espasa i Oliver: Departament de Sanitat i Assistència Social (1980), *La Sanitat a Catalunya. Anàlisi i Propostes del Departament de Sanitat i Assistència Social*, Barcelona, Departament de la Presidència, Servei de Publicacions de la Generalitat; com la que va impulsar el conseller Josep Laporte: Generalitat de Catalunya, Departament de Sanitat i Seguretat Social (1983-1987), *Planificació sanitària pública a Catalunya, 1985-1987*, 4 vols, Barcelona, o com la que acaba de ser aprovada pel Parlament de Catalunya el juny de 1991. Un altre exemple en seria *El Pla de Carreteres*, Barcelona, Departament de Política Territorial i Obres Públiques, 2 vol., 1986-1987.
- ⁶ Lluís CASASSAS i Joaquim CLUSA, en el seu llibre *L'organització territorial de Catalunya*, Barcelona, Publicacions de la Fundació Jaume Bofill, 1981, defineixen com a sistema urbà «les unitats de vida urbana», i les identifiquen a partir de tres criteris generals: grandària, caràcter metropolità (densitat contínua de població superior a la mitjana nacional) i integració metropolitana (moviments de la població de caràcter diari, pàgina 128).
- ⁷ El llibre d'Enric LLUCH i Oriol NEL·LO *La Gènesi de la Divisió Territorial*, Barcelona, Diputació de Barcelona, 1983, dona informació exhaustiva sobre els treballs de la Ponència.

- 8 El Servicio de Estudios en Barcelona del Banc Urquijo, dirigit per l'economista Ramon Trias Fargas, en fou un dels més destacats. Dels estudis que publicà no n'hi ha cap, però, sobre el sistema urbà de Catalunya. Tanmateix, en algun dels actes científics organitzats amb motiu del desè aniversari d'aquest servei d'estudis s'abordà la problemàtica del sistema urbà de Catalunya generant-se una interessant discussió entre el ponent (l'economista Lluís Racionero) i el públic assistent (format essencialment també per economistes). Vegeu a la bibliografia: RACIONERO, Lluís, 1975.
- 9 Actualment un equip de geògrafs del Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona (Màrius Boada, Josep Ricard Cano, Enric Lluch, Pilar Riera, Jesus Romero i Núria Valdovinos) estan finalitzant el treball *La centralitat de les localitats catalanes a partir de les àrees de trànsit dels autobusos de línia, 1991*. Aquest treball, que es realitza per encàrrec del *Projecte: Atlas Comercial de Catalunya*, dirigit per l'economista Pere Puig Bastard, utilitza la mateixa metodologia i haurà de permetre la comparació temporal: 1934-1964-1991.
- 10 L'IUET el constituïren els quatre membres del Grup d'Estudis Territorials més els professors del Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona: Pau Alegre, Rosa Ascón, Helena Estalella, Maria Dolors Garcia, Lluís Riudor, Antoni F. Tulla, de Bellaterra, Carmen Gonzalo, Maria Villanueva de l'Escola de Mestres «Sant Cugat», Montserrat Terrades de l'Estudi General de Girona i Anna Solà que es féu càrrec de les tasques de secretaria. L'enquesta del GET comptà amb la cooperació de centenars d'informadors locals. Vegeu més detalls a RIERA FIGUERAS, Pilar, 1988 i 1989.
- 11 Les ponències, comunicacions, debat i conclusions de la sessió de la Seu d'Urgell foren publicades pel Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona. Vegeu a la bibliografia RIERA i FIGUERAS, Pilar (1983).
- 12 Vegeu les reflexions de Joan Rebagliato (1989), sobre la diversitat de les divisions administratives a Catalunya en els articles publicats a la *Revista de Catalunya*, núm. 28 i 29, que foren reproduïts a *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*.
- 13 Aquests mateixos autors presentaren un resum d'aquest treball a la *VIII Reunión de Estudios Regionales*, celebrada a Bilbao el mes d'octubre del mateix any i convocada per la Asociación de Ciencia Regional del País Vasco, amb el títol «El sistema catalán de ciudades».
- 14 La redacció del *Projecte del Pla Territorial General de Catalunya*, ha anat a càrrec, finalment, d'un equip diferent del que hi havia en aquests anys en el Servei de Planificació Territorial.
- 15 Era la primera vegada, pel que sabem, que es tenia accés a les dades dels fluxos telefònics i se'n publicaven uns resultats. Els fluxos telefònics corresponien a l'any 1972. Les dades les havia obtingut el Grup d'Estudis Territorials gràcies a l'atenció del Sr. Salamero de la Delegació de la Companyia Telefònica a Catalunya, els mapes reproduïts en aquets article els havia realitzat l'IUET, institut al que les autores pertanyien (veure nota 10).
- 16 Al llibre d'Enric LLUCH i Oriol NEL·LO *El Debat de la Divisió Territorial de Catalunya (1939-1983)* es reproduïx la ponència de l'IUET i es dóna una àmplia referència sobre aquest col·loqui.
- 17 Els mapes de les divisions administratives que s'inclouen en aquest llibre (pàgines 26-31, i 305-307), són realitzats amb informacions que els autors atribueixen al geògraf Carles Carreras. En realitat la informació utilitzada per a la realització d'aquests mapes va ser recollida, depurada i tractada, els anys 1975 i 1976, pel Grup d'Estudis Territorials amb consultes específiques a les delegacions regionals, provincials i comarcals de cada organisme, amb desplaçaments i comprovacions minucioses a nivell municipal. Aquesta informació s'incorporà a l'anàlisi sobre les àrees funcionals de Catalunya que aquest grup realitzava. El secretari executiu del Consorci d'Informació i Documentació de Catalunya, el sociòleg Lluís Carreño i Piera, sol·licità formalment aquesta informació a l'IUET per tal d'incloure-la a les fitxes municipals que aquell organisme elaborava en aquell moment. En cadascuna de les fitxes municipals del CIDC (actual Institut d'Estadística de Catalunya), hi consta l'IUET com a organisme que facilità aquesta informació.
- 18 L'economista Joaquim CLUSA, realitzà l'any 1986 l'estudi: *Sistema de ciudades. Andalucía*, 2 vols, publicat per la Dirección General de Ordenación del Territorio de la Junta de Andalucía. En la seva aportació al llibre *Visión de Catalunya*, publicat per la Diputació de Barcelona l'any 1987, aquest autor fa un breu resum del treball sobre el sistema urbà de Catalunya i del realitzat sobre el sistema de ciutats d'Andalucía, i fa referència també al treball realitzat amb Lluís CASSASSAS, *L'Organització Territorial i administrativa de Barcelona*.
- 19 El temes monogràfics han estat els següents: *Estudis urbans a Lleida*, I Setmana d'Estudis Urbans a Lleida, 1982; *Les ciutats petites i mitjanes a Catalunya: evolució recent i problemàtica actual*, II Setmana d'Estudis Urbans a Lleida, 1984; *Història i intervenció en el centre històric*, III Setmana d'Estudis Urbans a Lleida, 1986; *Ciutat, comerç i urbanisme comercial*, IV Setmana d'Estudis Urbans a Lleida, 1989. L'Estudi General de Lleida publicà les ponències de la I Setmana, i l'Institut Cartogràfic de Catalunya ha publicat les ponències i comunicacions de la II i III setmanes.
- 20 Els principals temes tractats en aquest atlas són: la població i l'evolució de la població; aspectes demogràfics; del sector agrari hi ha alguns mapes sobre tipus de conreus i sobre algun tipus de ramaderia; el sector turístic (places hoteleres i de camping); el comportament electoral, i les divisions administratives.
- 21 Sobre la informació utilitzada per a la realització dels mapes de les divisions administratives, en els fulls 6.00.00, 6.01.01 i 6.01.02, no hi consta la producció de la informació a càrrec del GET. Vegeu la nota 16.
- 22 En el llibre d'Enric LLUCH i Oriol NEL·LO: *El debat...* (1984), es publica un article en el que Tomás ALUJA presenta els principals trets de la metodologia utilitzada en la tesi doctoral i els majors resultats.

²³ Aquest treball és en aquest moment en premsa.

²⁴ Aquest treball l'inicià Isabel Rueda des de la Diputació de Barcelona i el continuà més tard des del Servei de Delimitacions Territorials del Departament de Governació. Alguns treballs que s'integraran en aquest Nomenclàtor han estat realitzats per Joan Tort i Enric Morera, Xavier Sanclimens, Josep M. Camarasa i Xavier Mateu.

²⁵ La publicació de l'*Atlas Comercial de Catalunya* es preveu per la tardor de 1991.

²⁶ Un resum d'aquesta tesi es publicà a *Banca Catalana. Revista Econòmica*, vegeu a la Bibliografia Riera i Figueras, Pilar (1989).

²⁷ Vegeu la publicació *Les futures regions a Catalunya*, Barcelona, Societat Catalana d'Ordenació del Territori, Institut d'Estudis Catalans, 1989.

²⁸ El número 17 de la revista, *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, es dedicà a aquestes Jornades. Posteriorment, la Diputació de Barcelona publicà íntegrament les aportacions dels ponents i comunicants. Vegeu la publicació, *La regionalització del territori i els ens intermedis*, Barcelona, Diputació de Barcelona, 1990.

Bibliografia

- ALUJA I BANET, Tomàs (1983): *Mètodes de classificació i anàlisi factorial sobre un graf. Aplicació a l'anàlisi de dades municipals de Catalunya. Contribució a l'estudi de la divisió territorial*, Barcelona, tesi doctoral, Universitat Politècnica de Catalunya, Escola Superior d'Enginyeria Industrial de Barcelona (treball no publicat)
- (1983): «Determinació dels centres d'atracció i llur zona d'influència en funció dels equipaments municipals», Barcelona, text mecanografiat, reproduït a: LLUCH, NEL·LO (1984): pp. 839-843.
- ARMET, Joan, MIRALLES, Frederic i ROSÉS, Jordi (1982): «El sistema urbano catalán», a *Reconeixement Territorial de Catalunya*, vol. 21, Centre d'Estudis de Planificació (I.E.P), Generalitat de Catalunya Departament de Política Territorial i Obres Públiques, Barcelona, pp. 205-412.
- (1982): «El sistema catalán de ciudades», a *VIII Reunión de Estudios Regionales*, Bilbao, Asociación Española de Ciencia Regional del País Vasco.
- ASCON I BORRÀS, Rosa (1976): «La diferenciació territorial de les àrees postals a Catalunya, 1960-1970», a *Document d'Anàlisi Territorial*, núm. 2, pp. 2-24.
- ASCON, Rosa, ESTALELLA, Helena i RIERA, Pilar (1979): «Les divisions territorials: Comarques i divisions administratives», a *CEUMT*, Barcelona, núm. 11-12, pp. 7-23, reproduït a LLUCH, NEL·LO, (1984), pp. 443-453.
- ATLAS COMERCIAL DE ESPAÑA* (1963): Madrid, Cámaras de Comercio, Industria y Navegación de España.
- BERNAT, Jordi (1984): *El sistema de ciutats a Catalunya*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Política Territorial i Obres Públiques, Direcció General de Política Territorial, (treball mimeografiat)
- BERNAT, Jordi i CARRERAS, Josep M. (1984): «Assaig d'una tipologia de nuclis urbans de Catalunya l'any 1981», a *II Setmana d'Estudis Urbans*, Lleida, reproduït a: *Les ciutats petites i mitjanes a Catalunya: evolució recent i problemàtica actual*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Institut Cartogràfic de Catalunya, 1987, pp. 171-189.
- BOADA, Màrius, CANO, Josep Ricard, LLUCH, Enric, RIERA, Pilar, ROMERO, Jesús i VALDOVINOS, Núria (1991): *Informe sobre la centralitat de les localitats catalanes. Les àrees de trànsit de 1991*, Universitat Autònoma de Barcelona, Departament de Geografia (treball mimeografiat realitzat a sol·licitud de la Cambra de Comerç Indústria i Navegació de Barcelona per al projecte, *Atlas Comercial de Catalunya*, dirigit per l'economista Pere Puig i Bastard).

- BUSQUETS I GRAU, Joan (1977): «Macrocefàlia barcelonina o ciutats catalanes?», a *La macrocefàlia barcelonina*, àmbit VIII del Congrés de Cultura Catalana, el Prat de Llobregat, traducció castellana a: *Ciudad y Territorio*, 2/77, abril-juny, 1977, pp. 46-52; publicat a: *Quaderns d'Arquitectura i Urbanisme*, setembre, 1981, pp. 32-35; reproduït en part a: SOLÀ-MORALES I RUBIO, Manuel (1979): «Capital i ciutats a Catalunya: una perspectiva de futur», *Catalunya cap a l'any 2000*, Barcelona, Publicacions de la Fundació Jaume Bofill, editorial Blume, reproduït a: LLUCH, NEL·LO (1984): 675-687.
- CABRÉ, ANNA i PUJADAS, Isabel (1984): «Activitat econòmica i potencial demogràfic a les ciutats catalanes», a *II Setmana d'Estudis Urbans*, Lleida, reproduït a: *Les ciutats petites i mitjanes a Catalunya: evolució recent i problemàtica actual*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Institut Cartogràfic de Catalunya, 1987, pp. 89-116.
- CANTALLOPS I VALERI, Lluís (1976): «Incidència dels nous fets urbans i territorials en la divisió territorial de 1936», a *La nova divisió territorial de Catalunya*, Àmbit VII del Congrés de Cultura Catalana, la Seu d'Urgell, reproduït a: RIERA (1983) pp. 14-24, reproduït a: LLUCH, NEL·LO (1984): pp. 200-203.
- CARRERAS, JOSEP M. i MARGALEF, Joaquim (1977): «La evolución de las ciudades catalanes entre 1857 y 1975», a *Ciudad y Territorio*, 2/77, abril-juny, 1977, pp. 32-45.
- CASASSAS I SIMÓ, Lluís (1977): *Barcelona i l'espai català*, Barcelona, Curial.
- (1987): «Un nou model territorial: procés d'urbanització de Catalunya», a *Espais*, núm. 6, juliol-agost, pp. 42-46.
 - (1983): «Les ciutats», a *Gran Geografia Comarcal de Catalunya*, vol. 18, *Geografia General ***, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, pp. 10-79.
- CASASSAS, Lluís i CLUSA, Joaquim (1981): *L'organització territorial de Catalunya*, Barcelona, Publicacions de la Fundació Jaume Bofill.
- CLUSA I ORIACH, Joaquim (1984): «El creixement econòmic i el creixement demogràfic com a factors estructurants del creixement urbà», a *II Setmana d'Estudis Urbans*, Lleida, reproduït a: *Les ciutats petites i mitjanes a Catalunya: evolució recent i problemàtica actual*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Institut Cartogràfic de Catalunya, 1987, pp. 21-53.
- (1987): «Criterios sociológicos de la ordenación del territorio. La base territorial de referencia», a *Visión de Catalunya*, Barcelona, Diputació de Barcelona.
- CLUSA, Joaquim i JANÉ, Assumpta (1986): *Tractament i explotació de les dades de mobilitat obligada dels municipis de Catalunya*, 2 vols., Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Política Territorial i Obres Públiques, Direcció General de Planificació Territorial i Acció Comarcal (treball mimeografiat).
- (1989): *Tractament i explotació de les dades de mobilitat obligada dels municipis. Els mercats de treball de Catalunya del 1986*, 4 vols., Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Política Territorial i Obres Públiques, Direcció General de Planificació Territorial i Acció Comarcal (treball mimeografiat).
- FERRER i AIXALÀ, Amador (1989): «El planejament urbanístic», a NEL·LO, O. (dir.) *10 anys d'Ajuntaments democràtics*, Barcelona, Federació de Municipis de Catalunya, pp. 131-179.
- GARCIA BALAGUER, Eva (1986): «Distribució dels esdeveniments culturals l'any 1985», a *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, Barcelona, 9, tom IV, pp. 23-46.
- GENERALITAT DE CATALUNYA (1933): *Divisió Territorial. Estudis i projectes. Nomenclàtor de municipis*, Barcelona.

- (1935): *Pla General, Secció Camins*, Barcelona, Direcció d'Obres Públiques. Edició facsímil 1977, ed. Congrés de Cultura Catalana i Diputació de Barcelona, Gabinet Tècnic, Obres Públiques.
 - (1937): *La Divisió Territorial de Catalunya*, Barcelona, Conselleria d'Economia. Edició facsímil 1977, ed. Congrés de Cultura Catalana; Editorial Seix i Barral.
 - (1991): «El projecte del Pla de Teatres de Catalunya», a *Cultura*, Departament de Cultura, 4ª època, núm. 20, pp. 27-42.
 - *Nomenclàtor i Atlas administratiu de Catalunya*, Barcelona, Departaments de Governació i de Presidència (en la fase final d'elaboració).
 - *Cohesió, centralitat i àrees funcionals*, Barcelona, Departament de Política Territorial i Obres Públiques, Direcció General de Planificació i Acció Territorial, Servei de Planificació Territorial (en la fase final d'elaboració).
 - *Projecte de Pla Territorial General de Catalunya*, Barcelona, Departament de Política Territorial i Obres Públiques, Direcció General de Planificació i Acció Territorial, Servei de Planificació Territorial (en la fase final d'elaboració).
- IGLÉSIES i FORT, Josep (1977): «La cursa demogràfica de les principals ciutats catalanes», a *Memòries de la Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona*, Barcelona, vol. XLIII, pp. 453-476.
- INSTITUT UNIVERSITARI D'ESTUDIS TERRITORIALS (1979): «Estudi de delimitació de les àrees funcionals de Catalunya: avenç del treball», a *Col·loqui sobre la divisió territorial de Catalunya*, Barcelona, Fundació Jaume Bofill (treball mimeografiat): reproduït a: LLUCH, NEL·LO (1984): pp. 415-433.
- LLEONART i LLIBRE, Pere (1982): *Els serveis municipals a Catalunya*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Governació.
- (1980): *Els atractius industrials de 29 ciutats de Catalunya*, Barcelona, Servei d'Estudis de Banca Catalana.
 - (1988): *El Potencial econòmic del sistema de ciutats de Catalunya*, Barcelona, Generalitat de Catalunya Departament de Política Territorial i Obres Públiques, Direcció General de Política Territorial; Banca Catalana.
 - (1989): *Les potencialitats dels centres industrials de tercer nivell*, Barcelona, Generalitat de Catalunya Departament d'Indústria i Energia, Banca Catalana.
- LLUCH, Enric, GIRAL, Eugeni, REXACH, Mª Rosa, RIERA, Pilar i TORRAS, Jaume (1968): «Evolució de les àrees de trànsit dels autobusos de línia a Catalunya. 1934-1964», a *Banca Catalana. Publicació de informació econòmica*, n° 8, Barcelona, març, pp. 16-28, Banca Catalana el republicà en opuscle l'any 1970; reproduït a: LLUCH, NEL·LO (1984): pp. 65-83.
- LLUCH, Enric i NEL·LO, Oriol (1983): *La Gènesi de la Divisió Territorial de Catalunya*, Barcelona, Diputació de Barcelona.
- (1984): *El Debat de la Divisió territorial de Catalunya. Edició d'estudis, propostes i documents (1939-1983)*, Barcelona, Diputació de Barcelona.
- PUIG i BASTARD, Pere, (dir.) (1991): *Atlas Comercial de Catalunya*, Cambra de Comerç, Indústria i Navegació de Barcelona, Barcelona (en fase final d'elaboració).
- PUJADAS, Isabel i MENDIZÀBAL, Enric (1989): *La població de Catalunya en el període 1975-1986: del creixement explosiu al creixement zero*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Política Territorial i Obres Públiques (en premsa).
- RACIONERO, Lluís, (1975) «Desarrollo regional y sistema de ciudades», a *Localización económica y desarrollo regional. Ponencias y coloquios. 10° Aniversario/3-a*, Barcelona, Servicio de Estudios en Barcelona del Banco Urquijo, Madrid, Moneda y Crédito, pp. 196-227.

- (1978 1^a ed.): *Sistema de ciudades y ordenación del territorio*, Madrid, Alianza Editorial.
- REBAGLIATO i FONT, Joan (1975): «Les unitats territorials bàsiques als països catalans», a *Miscel·lània Pau Vila*, Granollers, Montblanc-Martin, pp. 343-347, reproduït a: LLUCH, NEL·LO (1984): pp. 132-137.
- (1989): «La divisió regional de Catalunya», a *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, (18): tom IV, pp. 85-106.
- RIBAS i PIERA, Manuel (1971): «Present de les comarques a Catalunya», a *Serra d'Or*, Barcelona, núm. 136, XIII, gener, pp. 15-18, reproduït a: LLUCH, NEL·LO (1984): pp. 99-103.
- (1976): «Què són i per a què les comarques», *La nova divisió territorial de Catalunya*, Àmbit VIII del Congrés de Cultura Catalana, la Seu d'Urgell, reproduït a: RIERA (1983): pp. 14-24; reproduït a: LLUCH, NEL·LO (1984): pp. 191-198.
- (1982): «La base espacial», *Reconeixement Territorial de Catalunya*, vol. 21, Barcelona, Centre d'Estudis i Planificació (I.E.P.), Generalitat de Catalunya, Departament de Política Territorial i Obres Públiques.
- (1985): «Una proposta de divisió territorial de Catalunya: fonaments, bases i traçat», Barcelona, text mecanografiat reproduït a: LLUCH, NEL·LO (1984): pp. 800-838.
- RIERA i FIGUERAS, Pilar (ed.) (1983): *La nova divisió territorial de Catalunya*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, Departament de Geografia.
- (1988): *Les àrees funcionals de Catalunya*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, Departament de Geografia (treball no publicat).
- (1989): «Les àrees funcionals de Catalunya», a *Banca Catalana, Revista Econòmica*, núm. 88/juny-setembre, pp. 19-42.
- RUBIÓ i TUDURÍ, Nicolau Maria i RUBIÓ i TUDURÍ, Santiago (1932): *El Pla de distribució en zones del territori català (Regional Planning)*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, reproduït a: *Novatecnia*, núm 1, gener-febrer 1976, pp. 80-98.
- SERRANO MARTÍNEZ, José M. (1984): «Aproximación al estudio del aumento de población en las ciudades cabeceras de comarcas de Catalunya (División Territorial de 1936)», a *II Setmana d'Estudis Urbans*, Lleida, reproduït a: *Les ciutats petites i mitjanes a Catalunya: evolució recent i problemàtica actual*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Institut Cartogràfic de Catalunya, 1987, pp. 203-217.
- SOLÀ-MORALES i RUBIÓ, Manuel (1979): «Capital i ciutats a Catalunya una perspectiva de futur», a *Catalunya cap a l'any 2000*, Barcelona, Publicacions de la Fundació Jaume Bofill; editorial Blume, pp. 125-151.
- SOLER i RIBER, Joan (1975): «Estructures mercantils bàsiques als països catalans», a *Miscel·lània Pau Vila*, Granollers, Montblanc-Martin, pp. 401-412, reproduït a: LLUCH, NEL·LO (1984): pp. 138-146.
- VIDAL i BENDITO, Tomàs (dir.) (1980): *Atlas socio-econòmic de Catalunya*, Barcelona, Caixa d'Estalvis de Catalunya, Servei d'Estudis del Banc Urquijo i Servei d'Estudis del Banc Occidental.
- (1984): «L'evolució demogràfica de les ciutats mitjanes a Catalunya en els últims cent anys», a *II Setmana d'Estudis Urbans*, Lleida, reproduït a: *Les ciutats petites i mitjanes a Catalunya: evolució recent i problemàtica actual*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Institut Cartogràfic de Catalunya, 1987, pp. 73-88.